

Stilska heterogenost Kovačićeva "Fiškala"

Pejić, Katarina

Master's thesis / Diplomski rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:869845>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-01**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Diplomski studij hrvatskog jezika i književnosti

Katarina Pejić

Stilska heterogenost Kovačićeva Fiškala

Diplomski rad

Mentor: doc. dr. sc. Ivan Trojan

Osijek, 2017.

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet Osijek
Odsjek za hrvatski jezik i književnost
Hrvatski jezik i književnost i Njemački jezik i književnost

Katarina Pejić

Stilska heterogenost Kovačićeve Fiškala

Diplomski rad

Znanstveno područje Humanističke znanosti, Znanstveno polje Filologija,
Znanstvena grana Teorija i povijest književnosti

Mentor: doc. dr. sc. Ivan Trojan

Osijek, 2017. godine

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Ante Kovačić.....	2
2.1. Njegovo vrijeme.....	2
2.2. Politički i društveni život Hrvatske u 19. stoljeću.....	3
2.3. Književno stvaralaštvo.....	4
2.4. Kovačićevi književni uzori i utjecaji.....	7
3. Roman <i>Fiškal</i>	10
3.1. Autobiografski elementi.....	13
4. Stilske formacije.....	14
5. Stilska heterogenost <i>Fiškala</i>	19
5.1. Realizam.....	19
5.2. Romantizam.....	23
5.3. Naturalizam.....	26
6. Zaključak.....	28
7. Literatura.....	30
8. Životopis.....	32

Sažetak

Tema ovog diplomskog rada stilovi su i stilski elementi koje je Ante Kovačić koristio pišući roman *Fiškal*. Taj roman izašao je u Senju 1882. godine u časopisu *Sloboda*. Na samom početku rada govorit će se o podrijetlu Ante Kovačića, njegovom stvaralaštvu i okruženju, kako bi se lakše shvatila poruka koju roman u svojoj biti prenosi. Pomoću literature bit će prikazan društveni i politički život u Hrvatskoj, točno u vrijeme kada živi i Ante Kovačić, stvaralac ove intrigantne priče u prvom planu, a zapravo autobiografske, u njezinom političkom smislu. Što se stilske epohe tiče, roman je pisan u realizmu, što nužno ne znači da u *Fiškalu* pronalazimo samo realističke elemente. Prisutni su tu i romantičarski elementi poput fatalne žene, ali i naturalistički gdje je prikaz moralne bijede čovjeka i više nego dobar jamac za to. Svaki od elemenata bit će potkrijepljen citatima iz romana. Analizom stilova čitateljima će se pružiti uvid u ono što je autor zaista htio postići tim romanom. Kovačić je imao svoj zacrtani književni put, satira i karikatura u ovom romanu predstavljaju njegov neizostavan i nezamjenjiv dio. Iako je *Fiškal* u vremenu u kojem je ugledao svjetlo dana bio neprihvaćen, danas bi trebao biti pristupačniji čitatelju, najprije zbog različitog shvaćanja politike u odnosu na tadašnje političke svjetonazore.

Ključne riječi: Kovačić, *Fiškal*, realistički roman, romantičarski elementi, naturalistički elementi, satira, karikatura

1. Uvod

Realizam se u hrvatskoj književnosti javlja relativno kasno u odnosu na europsku književnost. U europskoj književnosti realizam se javlja kao epoha koja obilježava razdoblje od 30-ih do 80-ih godina 19. stoljeća, a u hrvatskoj književnosti on tek započinje 80-ih godina 19. stoljeća. pisci tog razdoblja najčešće opisuju situacije svojeg rodnog kraja te se javlja regionalizam unutar realizma. Ono što obilježava tadašnje stanje u Hrvatskoj jest složena politička i društvena situacija. To je razdoblje burnih previranja, razdoblje početka stvaranja hrvatske moderne nacije nakon dokinuća Bachova apsolutizma. (Šicel 1984: 11) U svojem naporu da se oslobodi otuđivanja, hrvatsko plemstvo proživljava, kako navodi Šicel, teške trenutke propadanja, a istovremeno jačaju građanske kapitalističke tendencije i pojavljuje se malograđanstvo. (Šicel 1984: 12) U Hrvatskoj tada na političkoj sceni ulogu imaju dvije stranke, koje svoju borbu prenose i na književno polje. Riječ je o Stranci prava i Narodnoj stranci. Sve to utječe na formiranje stilova tadašnje generacije pisaca i otuda se javlja potreba za opisivanjem konkretnih situacija i sredine iz koje dolaze. Prema Šicelu, književnost realizma ustrajala je na piščevom dobrom poznavanju sredine i na smislu i oku za zapažanje pa se osobina hrvatskog realističkog pripovjednog prikaza očitovala i u regionalnoj zavičajnoj usmjerenosti pisca.

Ante Kovačić, istaknuti i priznati pravaš, inspiraciju za svoja djela crpi iz nepresušnog izvora - svoje rodne grude Zagorja; svojih pravaških i tuđih narodnjačkih političkih stajališta, iz pojave malograđanstine objelodanjene u pojedinim likovima romana, pritom nikad ne nedostaje satire i ironije, kako bi doživljaj, osjećaj pri čitanju bio još zanimljiviji. Kovačić je ocrtao i prikazao, dakako, na svoj način Hrvatsko zagorje. (Šicel 2004: 355) Njegovim se najboljim djelom smatra roman *U registraturi* koji danas slovi za *najvažnijeg hrvatskog realističkog romana*.¹

Tema ovog diplomskog rada bit će stilska heterogenost romana *Fiškal*. No, prije nego se tema počne konkretno razrađivati, rad će biti započet informacijama o Anti Kovačiću, vremenu i prostoru njegova djelovanja, u čemu je pažnja najviše posvećena društveno-političkoj situaciji Hrvatske u 19. stoljeću te njegovu stvaralaštvu i književnim utjecajima, najprije Augusta Šenoa. Pomoć u tim poglavljima bile su Šicelov *Pregled novije hrvatske književnosti* i knjiga hrvatskog povjesničara Ive Perića. Svojevrsni uvod u glavni dio rada jest poglavlje *Roman Fiškal*, koje će donijeti osnovne informacije o romanu i kritici koja je dočekala dolazak romana na svijet. Bit će spomenuta i fabula i kompozicija. Iako je Ante Kovačić svojim djelom ostavio neizbrisiv trag u

¹ Prosperov Novak, S (2004) *Povijest hrvatske književnosti, Između Pešte, Beča i Beograda*, Split: Marjan tisak, str. 108-109.

realističkom blagu hrvatske književnosti, u svoja je djela ispreplitao romantičarske, ali i naturalističke elemente. Slijedi glavni dio rada, a to je pregled stilskih osobina realizma, romantizma i naturalizma pomoću Flakerovih *Stilskih formacija* i Bobinčevog *Uvoda u romantizam*. U daljnjim će se poglavljima analizom svakog stila i njegovih elemenata uočiti njihova uloga u romanu te će svaka tvrdnja o elementu pojedinoga stila u romanu biti potkrijepljena citatom ili primjerom iz romana. Bit će navedeni i primjeri njegove tipične satire i karikaturalni prikazi likova koji prelaze u žučljiv ton groteske. Na samom kraju rada bit će iznesen zaključak o radu u cjelini, odnosno spoznaje o obrađenoj temi.

2. Ante Kovačić

2. 1. Njegovo vrijeme

Ante Kovačić rođen je 6. lipnja 1854. godine u Celinama, u mjestu koje pripada općini Marija Gorica. *Katolička mati*, Anka Vugrinec rodila ga je kao nezakonitog sina, a pozakonjen će biti njezinom udajom za Ivana Kovačića. U osnovnu školu kreće 1863.godine. Bio je istaknut učenik, kojemu su bili prepušteni pozdravni govori povodom odlikovanja učenika na kraju školske godine. Nakon samo četiri godine odlazi na školovanje u Zagreb te živi kod kanonika, zatim kod franjevac, kao *đak siromah*². (Šicel 1984: 7) Čim je maturirao, napustio je sjemenište i upisao se na Pravni fakultet u Zagrebu, koji je i završio. Opredjeljuje se za Starčevićevu Stranku prava te sa svojim pravašima pokreće almanah *Hrvatska*. Surađivao je i u časopisima *Obzor*, *Primorac*, *Hrvatska lipa* itd. Davorin Trstenjak³ zabilježio je da je Starčević jako cijenio i volio Kovačića, a da je Kovačiću Starčević bio poput nekog božanstva. (Šicel 1984: 8) Kad se Kovačića uspoređi s ostalim piscima njegova vremena, utvrđuje se, kako navodi Maštrović, da je Kovačić bio jedan od najvećih književnika nevjerojatna talenta te nespornih umjetničkih kvaliteta. (Maštrović 2009: 3) Kovačić upoznaje Milku Hajdin, buduću suprugu. (Šicel 1984: 8) S obitelji se često seli, radi kod različitih odvjetnika, ali to ga ne zaustavlja da pravo i doktorira. Godine 1889., kada napokon otvara vlastiti odvjetnički ured, 10. prosinca umire od pomračenja uma - izmučen, premoren, suvišan⁴ s dijagnozom *apopleksija cerebri sub delirio acuto*. (Šicel 1984: 10)

² Primorac, S. , *Zvezdani pepeo*, u *Biseri hrvatske književnosti*, Mozaik knjiga, 2003., str. 7.

³ Šicel, M. , *Vrijeme i prostor*, u *Kovačić*, Globus, Zagreb, 1984., str. 8.

⁴ Frangeš, I., *Povijest hrvatske književnosti*, Cankarjeva založba, Zagreb - Ljubljana, 1987., str. 205.

2.2. Politički i društveni život Hrvatske u 19. stoljeću

Na političkom polju 19.stoljeće Hrvatskoj donosi teško razdoblje, pogotovo u vremenu u kojem je Ante Kovačić proživio svoj ljudski vijek. To vrijeme naziva se jednim od najdinamičnijih razdoblja u političkom i društvenom životu Hrvatske 19. stoljeća. Politički i kulturni život za vrijeme Bachova apsolutizma nije bio onakav kakvog su zamišljali ilirci. U to vrijeme vlada siromaštvo, počinje oštra diferencijacija društva po bogatstvu, seljaštvo je nepismeno, građanstvo još nije izgrađeno, narod odlazi *trbuhom za kruhom*, sve su to razlozi zbog kojih nekolicina hrvatskih intelektualaca nema nikakva uporišta u nastojanju spašavanja hrvatske nacionalnosti. (Šicel 1966: 40; Šicel 1984: 21) Šezdesetih godina Austrija je bila prisiljena dokinuti apsolutizam te tako Hrvatskoj omogućila *snažniji razvoj na svim poljima*, od političkog do kulturnog.⁵ Vraćanje prava Hrvatima olakšalo je i omogućilo intenzivniji razvoj nacionalne svijesti, ali istovremeno donijelo je i nove probleme u političkom životu. (Šicel 1966: 40) Hrvatska je nakon Austro-ugarske nagodbe 1867. godine bila razjedinjena na više područja, a kako navodi Maštrović, upravo to otežava proces integracije hrvatske nacije. Sjeverna Hrvatska i Slavonija pripale su ugarskom dijelu Monarhije, dok su Istra i Dalmacija pripale austrijskom dijelu Monarhije. Pod upravom zajedničkog austro-ugarskog ministarstva za vojne poslove nalazila se *hrvatsko-slavonska Vojna krajina*.⁶ Razdoblje do godine 1970. jest razdoblje društvenih, *klasnih i ekonomskih previranja*⁷, u kojem počinju djelovati dvije najznačajnije političke stranke, uz mađarone, Narodna stranka i Stranka prava. (Šicel, 1966: 40) Sve dok 1868. godine nije sklopljena Hrvatsko-ugarska nagodba, na političkoj sceni dominirala je Narodna stranka, *stranka građanske inteligencije*. (Šicel 1966: 40) Nakon nagodbe, narodnjaci se sve više posvećuju prosvjećivanju naroda pod parolom *prosvjetom k slobodi*. (Šicel 1966: 41) Stranka prava na početku svog djelovanja nije bila izgrađena ni socijalno ni politički. Na čelu su se stranke nalazili Ante Starčević i Eugen Kvaternik, a oko sebe su okupljali ljude iz redova malograđanstva, koji do tada nisu imali priliku sudjelovati u javnom političkom životu te kako bi kod ljudi podigli duh otpornosti i borbenosti te svijest o moralnoj moći. Zalagali su se za samostalnost Hrvatske. (Šicel 1966: 41) Dvije najjače stranke svoju borbu prenose i na književno polje. Omladina okupljena oko pravaša izborila se za književnost koja je bliska životu, za poeziju prožetu nacionalnim duhom i prozu sa socijalnim tendencijama. (Šicel 1966: 42) Idejna razina djela postaje točka sukoba između tih dviju stranaka, pravaši koji usmjeravaju svoje pristaše realizmu, *inzistiraju na potrebi kritičkog ukazivanja na sve loše strane narodnog i*

⁵ Šicel, M. , *Vrijeme i prostor*, u *Kovačić*, Globus, Zagreb, 1984., str.11.

⁶ Perić, I. , *Hrvatska državotvorna misao u XIX. i XX.stoljeću*, Dom i svijet, Zagreb, 2002., str. 243.

⁷ Šicel, M. , *Vrijeme i prostor*, u *Kovačić*, Globus, Zagreb, 1984., str.11.

političkog života, bez uljepšavanja i narodnjaci, namjenjujući književnosti primarno odgojno-obrazovnu funkciju, a tek onda estetsku. (Šicel 1984: 15, 16) Hrvatski realisti koji u to vrijeme stupaju na scenu i to uglavnom, kako navodi Šicel, pripadnici pravaša, ogorčeni postojećim stanjem u Hrvatskoj u svojim djelima postaju oštri kritičari tadašnje socijalno-društvene situacije. (Šicel 2005: 28) Među stranačka netrpeljivost, koju ban Hedervary iskorištava u pokušaju da ovlada zemljom, agrarna kriza, siromaštvo, propadanje plemstva, masovne emigracije, nizak stupanj preobrazbe feudalnih društvenih struktura u moderno kapitalističko društvo; sve su to problemi s kojima se borila Hrvatska u posljednjim desetljećima 19. st. U to vrijeme djeluje i Ante Kovačić, koji se u književnom radu bavio i društvenom problematikom. Pravaška ideologija kojoj je bio priklonjen, omogućavala mu je oštru kritiku društva. (Primorac 2003: 11) Njegov kritički odnos prema narodnjacima rasplamsao se kada je stigao u Karlovac, *mrtvački grad pun lokalnih patriota* kako je sam govorio, kome je glavna odlika bila *švapsko roktanje na karlovačkom šetalištu*. (Šicel 2005: 156) Starčević, svjestan da se ne piše kako bi se ugodilo čitateljima, nego da se ljudi okrenu dobrome, piše: *Pokazati čitatelju istinu i neistinu, lijepo i ružno, dobro i zlo, plemenito i sramotno, korisno i škodljivo, pravo i krivo: to je sve što se od pisca može očekivati*. (Maštrović 2003: 11) Upravo zbog toga, Kovačićeva djela nailaze na oštre kritike onih, koji u njegovim djelima ne nalaze ničega pozitivnoga. Proživljavajući svoj relativno kratki ljudski vijek u burnom društvenom i političkom prostoru i vremenu, u Kovačićevim djelima oslikana su sva snažna previranja tadašnjih zbivanja, a prema Maštroviću, koja su i utjecala na njegovo formiranje kao književnika.

2.3. Književno stvaralaštvo

Za realizam kao književni trenutak važnost se pridaje odnosu književnosti prema zbilji, dakle pojednostavljuje se teza da realisti prikazuju zbilju onakvom kakva je ona uistinu. Zapravo je i realizam, kao i sve književne epohe, način književnog oblikovanja koji se gradi na jeziku i književnim konvencijama. Međutim, o graničnim godinama realističke stilske formacije ne postoji suglasnost. Početkom razdoblja realizma smatra se i obilježava godina Šenoine smrti. Razlog zbog kojeg se početak realizma određuje tada, ima više generacijsko nego stilsko značenje. Naime, novo se literarno pokoljenje, kako ga naziva Šicel, počinje obarati na najdominantnije mjesto hrvatske književnosti, dakako na Šenou, i tek pred Šenoinu smrt počinje sazrijevati, a književne časopise i književnu politiku morat će preuzeti u svoje ruke. Nemeč navodi da tada završava dugi i često prekidani proces približavanja hrvatske književnosti formalnomu realizmu. Sve gospodarske i političke prilike tadašnjih 80-ih godina ogledaju se i u djelima književnika. No, većina se povjesničara književnosti slaže s A. Flakerom, koji razdoblje

od 1865. do 1892. naziva jedinstvenim po karakteristikama tadašnjih književnih djela, i naziva ga *razdobljem hrvatskoga realizma*.⁸

Prije Šenoine smrti 1881. godine, Kovačić svojim prvim književnim radovima najavljuje prepoznatljiv, osebujan i dakako vlastiti dolazak u hrvatsku književnost. Kao i drugi pisci pravaške političke orijentacije, Kovačić se svojom literaturom služi kako bi konstituirao hrvatsku nacionalnu samosvijest, nudi kritiku tadašnjeg hrvatskog društva, literarno ga analizirajući i kritizirajući, uživajući široku podršku publike, studentske mladeži, iz koje potječe i sam. (Maštrović 2004: 290) Na njegovo literarno opredjeljenje, navodi Šicel, uvelike utječe njegovo seljačko podrijetlo, tj. stvara lika Podgorskog, sina Hrvatskog zagorja, kao što je i on sam, dodjeljuje mu ulogu odvjetnika, kao što je i on sam. Kovačić prolazi zaista težak put do otvaranja samostalne djelatnosti, od seljačkog djeteta do odvjetnika, što projicira i na svoja djela. Kao književnik prvi se puta javlja u đlačkom listu *Nada* 1871. godine, objavivši pjesmu *Car Bajazet*. (Šicel 1984:7) Nakon što objavljuje i niz satiričnih pjesama, u kojima izvrgava ruglu politički život svog vremena, podvrgava kritici i *lažne rodoljube, prevrtljivce, političke kolebljivce, licemjere*, a u travestiji *Smrt babe Čengiđkinje*, s pravaške se pozicije 1880. godine obračunava i s Ivanom Mažuranićem. (Šicel 1966: 87) U njegovim djelima sve pršti od satire i tamno obojane hrvatske stvarnosti, zbog čega ga je Matoš i nazivao *prvim našim satirikom*, iako je često prelazio u neukusnu, surovu karikaturu. (Maštrović 2004: 299)

Kao prozaist javlja se pripovijetkom *Miljenka* u kraljevičkom *Primorcu* 1876. godine. Ove pripovijetke iz svog rodnog kraja objavljuje do 1880. godine: Maštrović jedini navodi da je Kovačić 1886. godine u pravaškom časopisu *Balkan* objavio pripovijest *Zanovijetalo*, u kojoj donosi oštru kritiku gluposti, dvoličnosti i beskarakternosti malograđanskog mentaliteta. (Maštrović 2004: 301) *Ljubljanska katastrofa* objavljena je 1877., *Zagorski čudak* 1878., a *Ladanjsku sektu*, *Seoskog učitelja* i *Bježi-hajku* objavljuje 1880.godine. (Šicel 2003: 128) *Ljubljanska katastrofa* pripovijetka je putopisnog žanra, *Zagorski čudak* kao model pripovijetke lika, a najintragantnija jest *Ladanjska sekta* o nastojanju pisca da u život hrvatskog sela unese socijalističke ideje. S pravom se može reći da je za Kovačićev pripovjedački rad tipično unošenje autobiografskih elementa u književna djela. (Maštrović 2009: 1) Sva su njegova djela proizišla iz njegove duše, a on je snažno i duboko uspio prodrijeti u neistražene tematske prostore u našoj književnosti. Tematski svojim pripovijetkama zahvaća i analizira socijalne i političke prilike hrvatskog naroda u 19. stoljeću, širok spektar društvenih odnosa na relaciji selo-grad, prepoznatljive i u njegovim romanima, odnosno pokušava proniknuti u psihologiju hrvatskoga

⁸ Nemeć, K.. *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19.stoljeća*, Znanje, 1995., str. 141-144

čovjeka, što mu i uspijeva. (Maštrović 2004: 290) Temeljnu inspiraciju za svoja djela nalazi, dakle, u iskustvima stečenim na životnom putu od rodnog sela do grada te se odatle kako navodi Šicel, rađa njegova osebujna književna tematika. Za Kovačića se može reći da nježno ulazi u srce i dušu malog čovjeka, a ocrtava ga s takvim žarom, istinom i grubošću, pogotovo onog izloženog društvenim nedaćama, kao da svaki puta opisuje samoga sebe i piše iz vlastitog iskustva.

Kao polemičar piše i feljtone pod naslovom *Iz Bombaja* te ih objavljuje u *Slobodi*, glasilu pravaške stranke. (Šicel 1984:58) *Ubojiti feljton*, kako ga naziva Šicel, predstavlja frontalni sukob s gotovo svim pojavama koje nisu pravaške, jer jedino je pravaško ono što je dobro, dokazuje Kovačić tako što se tada definitivno *opredjeljuje za steklišku struju Stranke prava*. (Šicel 2003: 121) Kako je već spomenuto da kritika prema narodnjacima dobiva na moći kada Kovačić odlazi u Karlovac, tada i nastaju feljtoni *Iz Bombaja*, jer upravo tamo Kovačić nailazi na onaj malograđanski, poput čahure zatvoreni svijet i atmosferu od kojega je hvatala jeza i gađenje. (Šicel 2005: 156)

Pripovjedna proza dominira u realizmu, a slijede pripovijetka, novela i crtica. Roman ovog razdoblja u pravilu je realističan po temi, intenciji i idejnim postavkama, ali ima još uvijek niz elemenata prijašnjih stilskih formacija, odnosno elemenata romantizma. Kao romanopisac u generaciji hrvatskih realista prvi se javlja Kovačić, temperamentna duha i nevjerojatna talenta piše svoj prvi roman *Baruničina ljubav*, koji 1877. godine izlazi u *Vijencu* u nastavcima uz Šenoinu pomoć. (Nemec 1994: 168) Rezultat je to Kovačićeve potresenosti tadašnjim stanjem u državi. To je roman trivijalne fabule s ljubavnim intrigama u kojima je u središtu barunica Sofija Grefštajn, Kovačićeva prva fatalna žena. (Nemec 1994: 168) Sljedeći mu roman, *Fiškal*, izlazi 1882. godine u Senju, a izdaje ga pravaški časopis *Sloboda*. (Mihanović-Salopek 2004: 351) Fabula je kompliciranija nego što je u *Baruničinoj ljubavi*, a pravaški stav i izbijanje parodističke ironije prisutni su kao i u svim njegovim tekstovima. (Nemec 1994: 171, Šicel 1966: 87) Taj roman predstavlja značajan korak u Kovačićevu umjetničkom razvoju, iako sam roman nema veće umjetničke vrijednosti. Roman *Među žabari* izlazio je u listu *Balkan* 1886. u nastavcima. U tom romanu Kovačićeva satira doživljava kulminaciju te kako ističe Nemec, *Žabari* su surova karikatura, groteskna slika jedne nazadne sredine. Krunom Kovačićevog romanesknog i uopće književnog stvaralaštva naziva se roman *U registraturi*. Izlazio je u *Vijencu* 1888. godine u nastavcima, a kao knjiga javlja se čak 23 godine kasnije, 1911. godine. Njime je Kovačić prikazao duhovnu biografiju hrvatskog društva u drugoj polovici XX. stoljeća. (Jelčić 1971: 16) Budući da roman predstavlja takvu formu u kojoj je moguće izraziti svoje kvalitete i kao pisca i

kao čovjeka, jasno je da je svoje životne situacije i shvaćanja najbolje izrazio upravo u tom književnom žanru. Njegov napredak u umjetničkom razvoju jasno se vidi iz reakcija na negativnu kritiku *Fiškala*; izvrgava ruglu model trivijalnog romana kakav se u nas prevodi iz njemačke književnosti, nakon objavljivanja svojih prozних djela kreće drugim putem, oprašta se od oponašanja tradicionalnih romantičarskih uzora i najavljuje novu, realističku literaturu, kako navodi Šicel.

Književni kritičari, a i književni su povjesničari uglavnom pratili njegov romaneskni rad, najvjerojatnije najuspješniji dio njegova književnog blaga, dok se o ostalom dijelu njegova stvaralaštva pisalo znatno manje. (Maštrović 2004: 296) Mihanović-Salopek u Pogovoru Izabranih djela navodi različite kritičare i njihove stavove o Kovačiću. Za Antuna Barca navodi da je u svojim kritikama naglašavao socijalno-društvenu ulogu Kovačićeva stvaralaštva, jer je Kovačić lično prošao put od sela do grada, odnosno do viših položaja i da je za njega inspiracija bila grad-selo. Dalje navodi da je Ivo Frangeš uočio demitologizaciju vlastita sna o sreći i razvijanje fatalistike u obliku žene mitske Meduze i naglašava da se u Kovačiću vodila borba između neobičnoga, gorčinom prožetoga smisla za stvarnost i silne, vulkanske fantazije. Flaker je promatrao Kovačićevo djelo u sukobu s hrvatskom književnom tradicijom, u dezintegraciji realizma uvođenjem groteske. Kovačićevu uvjerljivost Jelčić zapaža u njegovom spajanju raznorodnih stilova i vizura promatranja. Jelčić smatra da je Kovačić bio umjetnički kreativan jer je uspio pomiješati i povezati sve oprečnosti i različitosti. Mihanović je shvatio da Kovačićeva fantastična grotesknost izbija iz ogorčene zbilje i lijepo i jasno objašnjava kako Kovačićeva stvarnost ima grubo lice, s nečim podmuklim i odvratnim u sebi te da se očituje kao neko košmarsko ludilo. (Mihanović-Salopek 2004:356, 357)

2. 4. Kovačićevi književni uzori i utjecaji

Kao što je već navedeno, Kovačić se u hrvatskoj književnosti javlja u najdinamičnijem razdoblju političke i društvene scene 19. stoljeća. Kritičari i historiografi ističu originalnost Kovačićeva književnog talenta; osebnog izraza i stila, koji se razlikuje od stila drugih hrvatskih pisaca i njegovu neovisnost od stranih utjecaja, što su potkrijepili njegovom slabom načitanošću i slabim poznavanjem stranih jezika. (Flaker 1968: 285) Budući da se književnost ne razvija jednostavnim putem, tako ni nacionalna književnost maloga naroda, kako navodi Flaker, nije imitacija književnosti velikih svjetskih pisaca, nego podrazumijeva *primanje tuđega i izgradnju svojega u sukobu sa stranim*. (Flaker 1968: 286) Kovačić se, izgrađujući svoj stil, oslanjao na nekoliko izvora; prilikom svojeg obrazovanja susretao se s djelima klasične književnosti, mitologijom, a posebno s biblijskim motivima i temama. (Primorac 2003: 10) U početnoj fazi

nekritički preuzima stilske elemente i asocijacije na Gundulića, Mažuranića i Preradovića, a kasnije, doduše, relativno brzo, unosi u njih promjene i daje im svoj pečat, a neke čak i ismijava. (Primorac 2003: 10)

Poznato je i to da je Kovačić strastveno čitao njemačku literaturu, najviše *bizarne novele* austrijskog pisca Leopolda von Sacher-Masocha. Prevođene su na hrvatski i objavljivane pod nazivom *Okrutne žene*. (Nemec 1994: 168, 169) Smatra se da su na Kovačića upravo one izvršile snažan utjecaj; radi se o fatalnim ženama i perverznom ljubavnim vezama. Kako je imao doticaja s njemačkom književnošću, tako se mogao susretati i ruskom, zaključuje Flaker u svojoj studiji *Književne poredbe*. Kovačić u svojim djelima spominje popularne pisce kao analoge visokoj književnoj kvaliteti pa Flaker navodi da se iz toga ne može zaključiti je li ih Kovačić i čitao. On smatra da je Turgenjev (tada potpuna svojina hrvatske književnosti) bio najutjecajniji, jer dubljom analizom i usporedbom Turgenjevih i Kovačićevih djela, primjećuje se velika sličnost. (Flaker 1968: 287)

Sve do pojave Augusta Šenoa hrvatska književnost nema pravog romansijera. Naravno da su postojali pokušaji, ali ništa odveć važno što bi moglo značajnije utjecati na književno stvaranje u svom vremenu. Šenoa u prvom redu otvara novu eru u hrvatskoj književnosti, i u teorijskom smislu i u literarnoj praksi. Svoj rad usmjerio je onako da zadovolji temeljna načela i usmjerenja književnog stvaralaštva. Bio je to prvi pisac koji je zahtijevao realističku metodu i realističku koncepciju u stvaralaštvu, izgradio je jezično-stilski kanon, dosljedno se opredjeljujući za standardni oblik štokavskog književnog jezika, u čijem je smislu gotovo neposredno utjecao i na Antu Kovačića. No, Kovačić i tom segmentu pruža otpor, otpor prema kristalnom, klasičnom Šenoinom jeziku tako što uvodi riječi i fraze iz svakodnevnog razgovornog stila, ali i drugih funkcionalnih stilova hrvatskog jezika. Time savršeno ističe opoziciju selo - grad, jezično karakterizira neke likove i sjajno parodira već istrošeni pjesnički stil iliraca. (Primorac 2003: 10) Šenoa romanu namjenjuje i društveno-analitičku i kritičku funkciju. U stvaranju svojih djela držao se Horacijeve maksime da književnost mora i razonoditi i koristiti. (*prodesse et delectare*⁹) Središnja književna ličnost tog vremena uvodi Kovačića u svijet književnosti te mu, kao urednik, dugo objavljuje djela u časopisu *Vienac*. Primijetio je da temperamentni Kovačić posjeduje silnu fantaziju koju bi trebao pročistiti i uočio je sve ono što će kritičari kasnije i zamjerati Kovačiću: vulkanski temperament koji ne priznaje nikakve okvire. (Šicel 2003: 115) Šenoa je prvi počeo pisati o temama koje će u hrvatskom romanu dugo biti omiljene, stvarao je likove i situacije koje su slijedili kasniji pisci, te zašto se ne bi moglo reći da su hrvatski realistički pisci izašli iz

⁹ Nemec, K. *Razdoblje protorealizma i realizma u hrvatskoj književnosti // Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne* / Mislav Ježić (ur.), Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Školska knjiga, Zagreb, 2009., str. 387

*Šenoine kabanice*¹⁰, ako su svi svjetski izašli iz Gogoljeve. Prema Maštroviću, Kovačić je u mladim danima naslijedio temelj Šenoine poetike, uvjerenje da su pripovijesti i romani pred nama, samo ih treba opisati tako kako su se dogodili i onim slijedom kojim su se i dogodili, a kasnije se Kovačić i ne drži te formule svojeg literarnog uzora, nego se odmaknuo od toga i u svoje romane uvodi *zakon poremećene sukcesivnosti* (odustaje od navoda događaja točno onim redom kojim su se mogli dogoditi u zbilji). (Maštrović 2004: 291) Pod očitim utjecajem Šenoine epiloške himne Zagrebu iz *Zlatarova zlata*, idealizira Kovačić, u svom prvom romanu *Baruničina ljubav* svoj lijepi i mili rodni kraj, Zagorje. (Nemec 1994: 170) Kako je Šenoa živio u prijelaznom razdoblju između romantizma i realizma, feudalizma i demokracije, jasno je da se u svojim djelima ne može osloboditi tog prijeloma. U realističkim djelima otvara prostor romantičarskim obilježjima jer za pravi realizam još nisu stečeni pravi uvjeti. Šenoinskom dualizmu podliježe i sam Kovačić. Kovačić je Šenou smatrao uzorom, učiteljem, što dokazuju i pisma¹¹ koja mu je pisao, kako bi mu Šenoa našao i poslao neka djela koja bi valjalo prevoditi s ruskoga. (Šicel 1984: 38) Kasnije, taj odnos postaje sve zamršeniji. Kovačić postaje zdušni pravaš, a Šenoa kao urednik Vijenca, odbija objavljivati djela pravaša koji u svojim djelima veličaju ideologiju Stranke prava i ponižavaju sve ono što nije pravaško, a posebice zato što je Kovačić ocrnio njega, koji mu je objavljivao djela. Maštrović navodi kako je taj banalni sukob, zapravo, simboličan; s jedne strane posljedica je to Šenoina obrambenog stava prema Kovačiću, istaknutom predstavniku naraštaja mladih realističkih pisaca, a s druge strane predstavlja otpor bardu hrvatske književnosti, odnosno posljedica je to politike pravaški orijentiranih pisaca da koriste književnost kao sredstvo vlastitog političkog očitovanja i aktivnog odnosa nasuprot stvarnosti. (Maštrović 2004: 290)

Sve češće Kovačić dolazi u sukobe i s drugim kritičarima kojima smetaju njegova antinarodnjačka djela puna satire, a on, bridak na jeziku, nikome ne ostaje dužan. Kritičari, poput Jorgovanića ili Jakše Čedomila smatrali su da će svojim kritikama obeshrabriti Kovačića u

¹⁰ Nemec, K.. *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19.stoljeća*, Znanje, 1995., str. 97

¹¹Šicel, M. , *Vrijeme i prostor*, u *Kovačić*, Globus, Zagreb, 1984., str. 38.

26. srpnja, 1875.

Visoko cijenjeni gospodine!

Molim Vas lijepo, kada Vam bude zgrade, pošaljite mi jednu ili dvije ruske knjige, za koje znadete, da bi bile vrijedne da se prevedu. Ja imam, hvala Bogu, dosta vremena na ovih brdinah da radim; k tomu prija zdravo brđansko mjesto i potpuna selska sloboda. Kako mi rekoste da Vam pišem adresu - evo - izvolite:

Ant. Kovačić, klerik u Marija Gorici, pošta Dubravica.

*Primitite moj srdačan pozdrav i naklon
od iskrenog Vašeg štovatelja
Antuna Kovačića
klerika*

daljnjem objavljivanju pesimističnih djela, a oni su mu, kako navodi Nemeč, samo učvrstili stavove o društvenom primitivizmu, moralističkoj zatucanosti i ograničenosti. (Nemeč 1994: 177) Ipak, nije se radilo samo o inatu, nego je važnu ulogu odigralo i njegovo potisnuto, ali prisutno depresivno psihičko stanje. Čini se kako je Kovačić, uz sve svoje uzore, ipak uspio otići stepenicu više jer su mu oni bili samo dobar temelj za ulazak u svijet hrvatske književnosti te mu tako omogućili da postane *književnik neospornih umjetničkih kvaliteta i jedan od najvećih talenata hrvatske književnosti*. (Maštrović 2004: 292)

3. Roman *Fiškal*

Roman *Fiškal*, objavljen 1882. godine u Senju, rezultat su dvaju temeljnih izvorišta tadašnjeg hrvatskog vremena i prostora. Prvi je vezan za seljačko podrijetlo Kovačićevo. Rođen u vrijeme naglog siromašenja svih slojeva seljaštva, odlaska trbuhom za kruhom i sam osjeća gorki okus klasnih odnosa jer nije bilo nimalo jednostavno prodrijeti u građansku i malograđansku sredinu. (Šicel 1984: 21) Upravo mu je seljačka narav, navodi Maštrović, poklonila grubost i robusnost, a od kajkavskog duha dobio je smisao za humor i satiru, koji se očituju u njegovim djelima. (Maštrović 2004: 293) Prema Jelčiću, isto kao i prema Maštroviću, očigledno je da je ta situacija djelovala na Kovačićevo oblikovanje sebe kao osobe, koji je po prirodi bio buntovan i žestoke naravi te da je to jednostavno moralo izaći iz njega u obliku otpora prema svemu gradskom i gospodskom. Seljačko podrijetlo potrudilo se da Kovačić u život ponese osjećaj za realno, za surovu stvarnost i pomalo sarkastičan odnos prema životu, što dominira u romanu *Fiškal*. Drugo izvorište vezano je za Kovačićevo političko opredjeljenje. Naime, Šicel navodi kako se Kovačić nije priklonio Starčeviću iz čisto političkih razloga jer je bio jako mlad da bi u potpunosti razumio ideologiju jedne stranke, nego zato što su mu Starčevićev pristup i stranačke ideje prema narodu, prema seljaštvu, prema ljudima bile najlogičnije. Radilo se, dakle, o odnosu prema čovjeku, a ne o državno-pravnoj koncepciji. (Šicel 1984: 22) No, viziju Hrvatske u romanu prikazao je crnim bojama, a pri čitanju osjeća se i ironija:

U vrijeme kadno Hrvatska još ne bijaše tako sretna da bude pretvorena u zemljopisno i političko otajstvo trojedne kraljevine, časna domaja Austrija bila je načičkana brojnim sveučilištima, kao što je još i danas. U to vrijeme valjalo je našim mladićima polaziti strana sveučilišta. A kao što su stanovnici močvarnih predjela priučeni i kaljužne vode piti, tako su i hrvatski mladići hrlili na austrijska sveučilišta, koja su im najbliža bila. (21)

Roman je dobio par ocjena kritičara, jednu negativnu od izvjestitelja u *Agramer Zeitungu*, koji radnju proglašava *zamršenom, bljutavom i slabom*, te ističe da u romanu nema niti jednog

pozitivnog i simpatičnog lika, na što mu Kovačić odgovara na ironičan način.¹² (Šicel 1984: 85) Drugu kritiku dobiva od bliskog mu časopisa *Hrvatska vila* te iako se časopis svim silama trudio pronaći barem nešto umjetnički vrijedno u romanu, samo pohvalio je namjeru pisca. Logično je da u to vrijeme kritika nije bila naklonjena *Fiškalu*, jer su se samom pojavom romana, koji narušava vladajuću estetiku sklada i harmonije, disproporcionalnost i fantastičnost morale proglašiti problemom. Postoje i drugi razlozi zašto kritika nije pozitivno ocijenila roman: smanjenju umjetničke vrijednosti teksta pridonijeli su i neki prevladani literarni autorovi postupci, dakle trivijalne epizode, koje su dinamizirale radnju, ali su uskratile karakternu analizu junaka. Kovačić u prvom dijelu romana previše ismijava ilirstvo, kroz cijeli roman provlači se antiilirski ideja, često na razini običnog pamfleta. Još jedna pogreška jest ismijavanje Nijemaca i njemačke kulture te time, kako navodi Šicel, ostvaruje *književni nihilizam*.¹³ Tim se izjavama kritičara neposredno dolazi do zaključka da je roman *Fiškal* zanimljiviji kao izraz tadašnjeg shvaćanja ilirizma, nego kao umjetnički tekst.

Kompozicijski gledano, roman *Fiškal*, donosi novost; gubi se ravnolinijski vremenski tijek radnje, koji je bio karakterističan tip kompozicije od prvih hrvatskih novelista do Šenoa. Kovačić nas uvodi u radnju tako, što nas suočava s epizodom romana koja pripada završetku, zatim se vraća na početak te razvijajući fabulu dolazi do veze između radnje i početne epizode, zapravo kraja. Možemo ga podijeliti u dva veća dijela. Prvi dio završava osmim poglavljem, a sve do njega radnju zauzima mlada hrvatska plemkinja Olga, koja se kreće u društvu mladih iliraca, ali se priklanja Jakobu s kojim hoće osnovati novu stranku. Drugi dio romana predstavlja prošireni okvir prvog dijela, jer taj dio prenosi ponovno u sadašnjost. Pokretački temelj fabule nosi ljubavni zaplet ukršten između parova Podgorskog i Olge te Lace i Elvire. (Mihanović-Salopek 2004: 353, 354) Dinamički motivi standard su u ovome romanu, a postoje i pomoćna sredstva za ubrzavanje radnje. Klasična vezivanja radnja ostvaruje dnevnicima i pismima svojih glavnih junaka. Što se pripovijedanja tiče, zastupljeno je pripovijedanje u trećem licu, ali i direktni dijalozi, a što se tiče pripovjedne tehnike, autor je iznosio temu na način pripovijedanja, opisa,

¹² Šicel, M. , *Vrijeme i prostor*, u Kovačić, Globus, Zagreb, 1984., str. 92.

(...) *A što je interesantna i simpatična osoba u romanu? Usidjelici je 'vitez sa zlatnim mamuzama, koji pjeva uz harfu na blijedoj mjesecini, au tamnoj noći, da ne vidiš prsta pred očima. Snijeg je pokrio gore i doline. Sjever bijesni u oblacima. Slavuj biljiše u zelenom gaju. Od zime pokrilo inje i led vitezove kose i bradu - a munje sijevaju, gromovi ore, vitez cvokoče i drhtulji od protuotrovasvoje ljubeznice, koji je ona nosila i čivala u nevidljivoj i tajinstvenoj bočici u svojim njedrima. Premda su za tu bočicu znali u Frankfurtu, u Berlinu i Beču!' I usidjelica uzdahne: Ah! šreklih - ah!*

¹³ Šicel, M. , *Vrijeme i prostor*, u Kovačić, Globus, Zagreb, 1984., str. 85

dijaloga i autorovih komentara¹⁴. Tkivo romana ispresijecano je Kovačićevim primjedbama izričito pravaškog tona, npr. primjedbe o Nijemcima ili na račun aristokracije, kad podcrtava plebejsko podrijetlo Podgorskoga. (Flaker 1968: 302, 303)

Nijemci uhvatiše skute i pobraše se netragom iz restauracije. Vele da je njemačka pasmina od pive još kukavnija nego bi po samoj naravi bila. (32)

Što je više šutio, živahnije se zanimahu za njega slabije glave: a na takvim nikada ne oskudijevaju u visokim krugovima. Ako bude inače po čitavom svijetu deficit, za šuplje glave u visokim krugovima vazda je suficit. (23)

Iako u romanu prevladavaju tipični oblici književnoumjetničke strukture realizma kao što su najprije regionalna usmjerenost odnosno, društvena problematika Zagorja, odabir građe iz suvremenog života i kritika društva, mora se naglasiti da je roman isprepleten elementima romantizma i naturalizma. Jezik je romana osebujan, potvrđuje se kao odličan štokavac, ali ne taji svoje kajkavsko podrijetlo. (Maštrović 2004: 291)

Kao što Šicel primjećuje, likovi iz seoskih sredina počinju mijenjati svoje navike, ali i svoje karakterne osobine, čime postaju predstavnici jedne društvene sredine i to u vrijeme kada su društveni odnosi u prijelomu. Tada se i u ljudima primjećuju promjene jer je takva situacija uzrokovala kako psihičke tako i psihološke promjene. Kako Barac navodi, Kovačić je na svakom koraku nailazio na poseban tip čovjeka, za kojeg je smatrao da sputava čovjekov napredak. Stoga je stvorio osobit tip karakterističan za svako društvo i za sva vremena, vječan je koliko i čovječanstvo, a to je tip poluinteligenta. (Maštrović 2004: 300) U *Fiškalu* su takvi tipovi pjesnik Vilko i pjesnikinja Karolina. Kovačić takve likove izvodi iz seoske sredine te ne ostaje samo pri vanjskim opisima, nego im *ulazi u dušu*, psihološki ih analizira, ukazuje na to da iako su se oni maknuli iz seoskog okruženja, ono nije izašlo iz njih, dakle nisu sposobni doprijeti dalje od poluinteligenta, a što je najžalosnije, pojava je to ne samo u intelektualnom smislu, nego u smislu oblikovanja moralne kvalitete osobe. (Šicel 1966: 88) Nadalje, i u ovom romanu ponavlja specifični tip junaka, a to je fatalna žena, koja ne služi samo kao dekoracija, nego simbolizira dio autobiografske psihološke strukture. Simbolički joj je Kovačić omogućio postojanje i u izvanknjiževnom svijetu, ostavivši na kraju romana trotočje. *A Elvira? Rđa je otputovala dalje, da nađe gvožđe . . .* (Kovačić 1978: 224)

¹⁴ *Vrijednost pjesama nije se cijenila po poeziji, već se mjerila na lakte i rifove. Citati bez kraja i konca sastavljali su pripovijesti, tako da su oni puno više prostora zauzimali nego sama izvorna stvar. Tko je znao ili čitao kakvu ideju iz tuđih djela; slobodno ju je predao ilirskom svijetu kano svoju vlasnost bez svake bojazni da će ga kritika uloviti i dovesti pred sud (...)* (52)

Nemec uočava jednu specifičnost romana, a to je da u njemu nema niti jednog pozitivnog lika. *Slika stvarnosti maksimalno je crna, društvo je bolesno, odnosi nezdravi, a ljudi svi odreda zli.*¹⁵ Kovačić u ovome romanu ni u jednom trenutku ne osjeća potrebu za etičkim zadovoljstvom jer je zlo u romanu potpuno nepopravljivo. Vidljivo je da je Kovačić dobar opažač, s izvanrednim smislom za pronalaženjem i odabirom teme i motiva, ne tražeći ljepotu i sklad, već problem. Tada je problema u hrvatskoj tmurnoj atmosferi duha ljudi bilo napretek, samo je znalčki trebalo izraziti to stanje. Uzrok tomu jest njegovo shvaćanje života tragično i crno, a posebno razočaranje u ljude i društvo, nazivajući ih *pojedincima bez najosnovnije etičke i socijalne odrednice.*¹⁶ Moglo bi se reći da se Kovačić u svemu tome nije najbolje snalazio, zbog svoje nedovoljne naobrazbe i moći nije uspijevaio promijeniti ništa u društvu te je na toj razini izražavao svoje osobno nezadovoljstvo nepravdom. I za Fiškala bi se moglo reći da sluti nešto teško i tragično - možda čak vlastiti svršetak. Objašnjenje za to nalazimo u Šicelovom *Pregledu novije hrvatske književnosti*, gdje spominje Kovačićev susret s gradom, s građaninom svojega vremena te ga doživljava kao šok i teški slom nekih vlastitih iluzija i da se od toga Kovačić nikada nije oporavio. Flaker u svojim *Književnim poredbama* roman *Fiškal* pripisuje romanu karaktera s glavnim junakom koji predstavlja društveno-političke probleme vremena, u njemu se vode razgovori i o kulturnim pitanjima, koji osvjetljaju i Kovačićevo stajalište prema problemima društvenog života.

3. 1. Autobiografski elementi

Iako autobiografski elementi nisu dominantni toliko da bi se roman mogao nazvati autobiografskim, njihova prisutnost nije zanemariva. Kovačić je bio seosko dijete koje je bilo iznimno nadareno i zbog toga je, na poticaj lokalnih odgajatelja, poslan na obrazovanje u velika mjesta. Kovačić je svoj studij prava završio, kao i Podgorski. U liku Podgorskoga Kovačić je, može se reći, dao svoj autoportret: odredio mu je istu - odvjetničku - profesiju, ali se sličnosti otkrivaju i u opisima nekih konkretnih naravnih osobina, ali i misli o ilirizmu, ilirskoj poeziji i specifičnom shvaćanju domovine:

Podgorski joj se pričini puka negacija svega što ilirci obožavaju, na čemu grade stranku, budućnost. No u njegovoj negaciji ima prave istine, ima pozitiviteta. Jedan od mladića pričini joj se kano matematiku kod jednadžbe plus. Ta olinja je Vilko. Drugi joj se pričini minus. To je Podgorski. Više i manje ili bolje reći: suviše i premalo. Što je u Vilka bilo previše čuvstava, žara,

¹⁵ Nemec, K.. *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19.stoljeća*, Znanje, 1995., str. 171.

¹⁶ Šicel, M., *Pisci i kritičari*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2003., str. 124

poleta do pretjeranosti, to je u Podgorskoga bilo svega premalo; dapače kano da u njega bijaše srce pustara bez života, bez cvijeća i topline, bez zraka i svjetla; a duša nekakva praznina kojom se samo razlijegala jeka ironije i gorkoga smijeha...(47)

Ja osuđujem ilirstvo jer sam Hrvat, jer ne ljubim tlapnja, jer se ilirstvo protivi biću moga naroda i jer hoću da svojom glavom mislim. Ilirci misle tuđim glavama, pa i isti moj poštovani Krapinac Ljudevit Gaj! (25)

To je pljeva u kojoj nema zrnja. Lijepi srokovi nijesu poezija. A kada se govori o duši, o srcu u tim pjesmama, to su fraze. (43)

Podgorski odgovaraše vrlo kratko na obična pitanja kojima su ga usrećivala ona dva okrugla Nijemca. Ilirci počnu tiho, pa sve življe, dok im se društvo nije pretvorilo u pravu buru pjesama, deklamacija i nazdravica. Iz onih dvaju okruglih Nijemaca zapitala je piva, koja je još jedva mogla uzdržati riječ, kakvi su to ilirci, nijesu li možda ilirci jedno te isto kao i Mađari?... (29)

Hrvate ne pretvoriše niti Franci, niti Obri, niti Turčin u svoje, a najmanje može ih Mađar pomadžariti; dok magla i opsjena ilirska, potraje li kroz dulje vrijeme, može ih oslabiti, omlitaviti i razmazati te ćete ih moći u svaku moguću narodnost pretočiti! - odrješito uleti u riječ Podgorski.(31)

Obojica "likova" završavaju svoj život nezadovoljno i tragično. Dok je Jakob svoj život skončao u ludilu, na snijegu, Ante Kovačić je završio u mentalnoj ustanovi u Stenjevcu. Kovačić je svoj roman, a tako i njegov kraj, dovršio 1888., samo godinu dana prije vlastitog odlaska u Stenjevec.

4. Stilske formacije

Kako bi rad dobio svoj smisao, potrebno je posebno definirati termine realizma, romantizma i naturalizma, promatrati ih u okviru europske književnosti, istaknuti njihove glavne karakteristike pa tek onda promatrati njihov razvoj u okviru hrvatske književnosti, i na kraju roman povezati s obilježjima pojedinih stilova. Kako navodi Flaker, svaka formacija dominira određenim razdobljem i na temelju pojedinih stilskih kompleksa, povezuje veći broj pisaca u jezičko-stilsku cjelinu. (Flaker 1976: 13) Još navodi kako je u izgradnji stilske formacije najvažnije pronaći *one bitne značajke stilskog zajedništva koje odlučuju o interpretaciji i određivanju stilske formacije.* (Flaker 1976: 22) Hrvatski jezični portal odnosno, Rječnik hrvatskog jezika u trima natuknicama donosi objašnjenje za termin realizam:

1. objašnjavanje i promatranje svijeta usmjereno na stvarne, doista postojeće pojave i probleme
2. smisao za adekvatno odražavanje stvarnosti
3. pravac i stil u umjetnosti i književnosti u 19. st. koji teži za opisom svijeta kakav jest¹⁷

Pojam realizam proizlazi iz filozofije već u 18. stoljeću, a Flaker navodi, kako se tek u 19. stoljeću pojam realizma počeo primjenjivati u odnosu prema književnosti, i to da su ga njemački književnici Schiller i Schlegel primjenjivali kao opreku idealizmu, a francuski književnici, predstavnici nove škole, Champfleury, Balzac i braća Goncourt, upotrebljavaju realizam *da vjerno prikažu zbilju, da ispituju život bez strasti, objektivno i bezlično.* (Flaker 1976: 150) Ono što je karakteristično za stilsku formaciju realizma jest postojanje *socijalnopsihološki motiviranog voljnog karaktera koji stupa u odnose s drugim likovima ili karakterima, kao okosnica oko koje se grupiraju drugi elementi realističkog djela.* (Flaker 1976: 22) Postavke realizma koje Flaker navodi kao glavne su: fabula i karakter, opisnost, reprezentativnost karaktera, pripovjedačeva objektivnost i komunikativnost jezika, dominacija romana i društveno-analitička funkcija.¹⁸ Prozna fikcija zauzima dominantno mjesto unutar stilske formacije i bez nje zapravo ne bi ni bilo realizma kao formacije. Što se tiče fabule, ona u realizmu gubi svoje značenje kao konstitutivni element strukture jer je realisti podređuju temeljnom postupku realizma, a to jest razotkrivanje karaktera, odnosno fabulu postavljaju tako da razotkrije karakter lika u jedinstvu njegova psihološkog, intelektualnog i društvenog bića. (Flaker 1976: 154) Još jedna komponenta realizma kao stilske formacije jest opisnost, to jest detaljizirana deskripcija unutrašnjosti nastambi, gradskog i seoskog pejzaža ili vanjštine lika. (Flaker 1976: 155) Prema Flakeru još jedan nosilac strukture književnog djela realizma jest voljni karakter, koji djeluje neovisno o pripovjedaču i nije nosilac jedne karakterne osobine (nije plošan), nego niza različitih osobina, promjenjiv u svojem razvoju, dakle zaokružen, kompleksan. Flaker navodi načela nastala u realizmu, a to su načelo tipizacije i individualizacije te načelo uvjerljivosti karaktera. Prvo se odnosi na reprezentativnost karaktera, odnosno likovi kao tipični predstavnici određenih klasa i pravaca postaju nosioci određenih ideja svoga vremena, a drugo se odnosi na izbjegavanje idealiziranja/kritiziranja, tj. realizam se odupire hiperbolizaciji vrlina i mana karaktera i nastoji stvoriti realistički uvjerljive likove. Pripovjedač se realističkog djela distancira od likova ili karaktera i suzdržava se komentara njihovih postupaka, dakle opća je težnja realizma objektivno pripovijedanje, čega bi se u najsretnijem slučaju pisci realisti i trebali pridržavati, a što je uspjelo

¹⁷ <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> (pristupljeno 18. 05. 2017.)

¹⁸ Flaker, A., *Stilske formacije*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1976. str. 154.

samo piscima razvijenog realizma Flaubertu i Gončarevu, navodi Flaker. Isto tako, realizam teži razlikovanju pripovjedačeva jezika od jezika likova, što se očituje u diferencijaciji govora prema klasnim, profesionalnim osobinama pa zbog toga u proznim djelima hrvatskog realizma i iščitavamo *žargonizme, osobine profesionalnih govora, dijalektizme, a nekada i inojezične fragmente*. (Flaker 1976: 158) Prema Flakeru, u vrijeme kada jača građanstvo kao klasa i kada se otkriva klasna borba kao pokretačka snaga, pojavljuje se i realizam. Tada književnost dobiva novu funkciju, funkciju spoznavanja društvenih odnosa, društveno-analitičku, to jest gnoseološku funkciju. Tada je čitateljima pruženo obilje spoznaja društvenih odnosa, analize tipova društvenog ponašanja određenog vremena, a samim tim stvorena je i estetska spoznaja. Temeljem razumijevanja djela hrvatskih realista, u ovom slučaju romana Fiškal, jest upravo ta značajka i ona postaje bitan pokazatelj Kovačićeva razumijevanja tadašnje hrvatske realnosti tj. društvenih odnosa njegovog doba.

Hrvatska književnost zastupa potrebu nacionalnog jedinstva i stoga je u njoj manje izrazito realističkih modela jer u književnostima sličnim hrvatskoj (srednje- i istočnoeuropskih naroda) dulje traje romantičarski pritisak na književne strukture te tako dolazi do osebujnih struktura odnosno do odstupanja od realističkih modela. Posebna osobina hrvatskog realističkog pripovjednog prikaza očituje se i u regionalnoj zavičajnoj usmjerenosti pisca, a to je odlika piščeva izvrsna poznavanja sredine i smisla zapažanja. (Mihanović-Salopek 2004:355) Nemeč navodi da je vrijeme Šenoino doba – vrijeme protorealizma, odnosno, približavanje realističkoj formaciji nakon Hrvatskog narodnog preporoda, vremena kada se budi nacionalna svijest u Hrvata, poezija je u punom jeku, a romantizam u Europi cvjeta. Protorealizmom se može nazvati vrijeme kada se književnici ugledaju na Šenin način pisanja; pišu se proze, najlakše se izražavaju kroz romane, razrađuju njegovu tematiku: odlazak seljačkih sinova na školovanje u grad, raslojavanje društva, moralna i materijalna propast plemstva, ugledaju se na njegove likove; fatalne žene, krhke žene, plemstvo, građanstvo, seljaci. Šenoa je tada bio svjestan da čini usluge čitateljskoj publici na način što u svojim djelima ne stvara isključivo realističnost, nego ostaje na putu nerazvijenog realističkog programa. Postojalo je dosta razloga zašto je Šenoa smatrao da tadašnja publika jednostavno nije dovoljno zrela za realističku književnost. Društveni i kulturni temelji nisu bili dovoljno jaki da izdrže realizam u djelu, a to su njemačke novine koje se još uvijek više čitaju od hrvatskih, što se može zahvaliti bolnim tragovima nakon germanizacije, agrarna kriza koja je raslojavala društvo, unaprjeđivala raspad seljačkih zadruga, migraciju u gradove, propast plemstva, Kuen-Hedervarieva vladavina u kojoj Hrvatska ekonomski i kulturno zaostaje te praktički postaje mađarska kolonija. (Nemeč 2009: 389)

Na realističku su osnovu romana nadodani različiti elementi koji čine radnju uzbudljivom te motiviraju daljnja zbivanja: ljubavne spletki, zločini povezani sa strašću, nasilništvo, dvoboji, neočekivani i iznenadni raspleti. Potrebno je stoga uočiti na koji su način romantičarski elementi uklopljeni u Kovačićev roman, koja je njihova uloga te u kakvom su odnosu prema realističkoj koncepciji djela. Aleksandar Flaker primijetio je da je Kovačićev realizam otvoren prema gore, tj. prema sentimentalno-predromantičkim i pseudoromantičkim stilskim segmentima i prema dolje, tj. prema modernoj europskoj i hrvatskoj književnosti. Treba naglasiti da Kovačić dekonstruira književnu tradiciju te stvara „barbarske nove spojeve“ što njegov neobični *romantičarski realizam*¹⁹ čini karakterističnim za specifični razvoj hrvatske književnosti u 19. stoljeću (Flaker 1968: 83).

Pojam romantizam ustaljeni je književnokritički i književnopovijesni pojam koji se u europskoj književnosti razvio kao opreka klasicizmu. (Flaker 1968: 105) U svom je nastajanju sam pojam označavao nešto *fantazijsko, pustolovno, čudesno, a zatim i osjećajno* i nije bio isključivo vezan za književnost i umjetnost, nego je *određivao stanoviti životni odnos, stav i tip vladanja*, a tomu je kasnije pomogla i književnost koja je rušila sva tri klasicistička jedinstva.²⁰ Zbog toga je i došlo do poteškoća u izgradnji stilske formacije, odnosno romantizam je nastajao u krilu klasicizma, ali mu se iznutra tj. kroz književne vrste suprotstavljao i osporavao njegove norme te se kao pokret oblikovao naknadno. Romantizam često definiraju kao književnost koja stvara emocije i najbitnija karakteristika romantizma jest da je to lirska književnost u kojoj pjesnik izražava svoju ličnost kroz svoje osjećaje i svoja čuvstva. (Flaker 1968: 111) Još jedna bitna karakteristika romantizma jest pejzaž koji se u romantičarskoj strukturi ne pojavljuje kao informacija o prirodi²¹; nego romantičar oblikuje dušu koja doživljava prirodu, a posebno se oslikava priroda noću, koja je od idile i pasturale prerasta u tajanstveni pejzaž. (Flaker 1976: 114) Romantičarska metaforika također je bitno obilježje oblikovanja romantičarskog djela, a kao što navodi Aleksandar Flaker tu su još i glazbenost pjesništva te hiperbolizacija i fantastika, nemotiviranost zbivanja, fragmentarnost struktura i hibridnost književnih vrsta. Flaker navodi da se romantizam u hrvatskoj književnosti nije mogao potpuno razviti zbog orijentacije na tradiciju hrvatske renesanse i baroka, ali i zbog činjenice da u hrvatsku književnost stiže relativno kasno, kada je u europskoj književnosti već kanoniziran. (Flaker 1976: 128) Iako postoje relativnosti što

¹⁹ Flaker, A., *Književne poredbi*, Naprijed, Zagreb, 1968., str. 73, 74

²⁰ Flaker, A., *Stilske formacije*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1976., str. 106

²¹ Dakle, priroda se ne oponaša, nego se stvaraju estetske konstelacije koje su podređene mašti i koje se samo kao cjelina mogu odnositi na svijet života. (Bobinac, M., *Uvod u romantizam*, Leykam international d.o.o., Zagreb, 2012., str. 168)

se tiče *kategorije kašnjenja*²², a kao što navodi i Tomasović, Hrvatska je u to doba bila naslonjena na više zemalja svojim povijesnim, zemljopisnim, kulturnim, političkim te etničkim vezama, hrvatski se romantizam ipak književno ostvario i može se upisati u povijest nacionalne literature. (Tomasović 1998: 6)

Književni smjer koji se zahvaljujući naglom razvoju prirodnih znanosti pojavio u Francuskoj 1870-ih, na književnoj sceni prevladava do 1890. Temelji se na pozitivističko-materijalističkim shvaćanjima prema kojima sve pojave treba svesti na njihove prirodne uzroke. Čovjeka u antropološkom i ontološkom smislu određuju rasa, sredina i trenutak, rekao bi H Taine. Émile Zola prvi pojam naturalizam rabi kao naziv za književni smjer. Po uzoru na prirodne znanosti književnost treba težiti primjeni eksperimentalne metode. Oko njega se s vremenom okupila nekolicina mladih književnika: G. de Maupassant, J.-K. Huysmans, Henry Céard, Léon Hennique, P. Alexis. Prvi manifest naturalističke škole objavljen je 1877. pod naslovom *Eksperimentalni roman (Le Roman expérimental)*. Drugim manifestom smatra se zbirka novela koju su njih šestorica zajedno objavili pod naslovom *Medanske večeri (Les Soirées de Médan, 1880)*. Naturalizam je odjeknuo i u drugim europskim književnim sredinama, a u hrvatskoj književnosti započinje polemikama. Aktualna književnost u Hrvatskoj bila je vođena Šenoinom produkcijom romantičarskog duha s primjesama predrealističkih elemenata, stoga, do polemika o naturalizmu nije moglo doći što se tiče hrvatske književnosti. Do njih je došlo kada su hrvatski književnici počeli tražiti uzore u europskim literaturama. Kada su djela pisaca vodećih europskih literatura počeli objavljivati i hrvatski časopisi - pogotovo Zolino djelo *Nana* - javile su se dileme kojem se književnom pravcu prikloniti. Polemiku je započeo Eugen Kumičić, čiji je članak *O romanu* unio poprilične valove u mirnom moru hrvatske književnosti. Taj članak smatra se naturalističkim manifestom te je izazvao niz polemika *za i protiv naturalizma ili realizma*. (Šicel 2005: 9) Kumičić je od Zole samo teorijski prihvatio neke teze, i na kraju svojim djelom, zapravo, pravi raskorak između teorije i prakse. Temeljne razlike u shvaćanju funkcije

²² Tomasović navodi relativnu kategoriju kašnjenja ovisno o stajalištu s kog se promatra početak romantizma: Ukorjenjuje se na Sjeveru (Njemačka, Škotska Engleska, Švicarska također), a zatim se širi južnije, da bi zahvatio Francusku i tu se slavodobitno artikulirao kao europski standard... Ako li pribjegnemo krutoj metodologiji komparacije datuma, onda u uspoređivanju našeg romantizma postaje vrlo važnim s kojom se od zemalja omjerujemo. Najnaravnije i najlogičnije da to izvedemo uspoređivanjem s Francuskom, pa ćemo vidjeti da su četrdesete godine XIX.stoljeća, kad se u nas javljaju iz godine u godinu autorski profilirane knjige (Stanka Vraza, Matije Mažuranića, Antuna Nemčića, Petra Preradovića, Ivana Mažuranića), klasična djela hrvatskog romantizma, isto tako u toj zemljbrojni objavi klasika francuskog romantizma Hugoa, Merimeea, George Sandove, Alfred de Musseta, Chateaubrianda, Alfred de Vignya, Gautiera, Lamartinea. (Tomasović, M., *Razdoblje romantizma u hrvatskoj književnosti*, u *Dani Hvarškoga kazališta : Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, Vol.24. No.1 Travanj 1998., str.7,8)

književnog djela između realizma i naturalizma jest da naturalisti traže samo голу istinu, povratak naravni. bez naglašene poruke ili tendencije, a protivnici naturalizma kao argument iznose da oni nemaju ni trunku čudorednosti niti morala, a pogotovo optimističnu sliku budućnosti. Drugi razlog je izvaknjiževni, dakako politički: vrijeme je to mađarizacije i kolonizacije Hrvatske te je tada funkcija književnosti društveni i politički život. (Šicel 2005: 18, 19)

5. Stilska heterogenost Fiškala

5.1. Realizam

Roman *Fiškal* jest djelo s izrazito heterogenim stilskim osobinama, pa će se u ovom radu izdvajati i tumačiti takve konstrukcije. Pronalaskom zajedničkih crta koje čine stilski sustav realizma i razgraničenjem prema formacijama koje su mu prethodile, najprije će se izdvojiti elementi realizma u romanu. Najlakše je uočiti detaljne opise vanjštine likova, ambijenata te opise njihovih karaktera, ali isto tako i samu natuknicu na početku romana, kada pripovjedač upozorava čitatelja da se fiškal mora opisati *po običaju svih pisaca*²³:

Nizak je on i okrugao. Debela glava na kratkom ugojenom vratu lijeno se miče, a to micanje gospodina fiškala i muke stoji, jer kada god makne glavom, mora od srca teško uzdahnuti. Kosa mu je kratka i suviše ostrižena, a bijela kano snijeg, dok mu je lice od tri podbratka, brci debeli, kratki, zašiljeni i crnom bojom namazani. Međutim, u govoru i kretanju njegovu nema ništa osobito. Dvoje stanje redovno je u njega: ili je ljut, ili je dobre volje. Kada je ljut, neprestano puše i kriješti tankim glasom poput papige, Kada je dobre volje, uvijek mu iz grla prodire neki tanki smijeh koji kano da dolazi iz velikih šupljina debeloga trbuha a sličan je nekome sitnomu rzanju te stoji u nesuglasju s govorom, pa možda upravo uslijed ovoga čudnoga tajnoga rzanja valja gospodinu fiškalu široko raskretati usta kada govori, što ga opet nemalo truda stoji. (9, 10)

U prvu sobu stupi dug čovjek kano žrt. Tanke noge, još dulje tijelo, glava malena, okrugla i plješiva, nasadena na vratu koji bi mogla i roda pozajmiti od njega. Iz lica mu štrlje iza uha odugi, žuti zalisci, dok mu je ostali dio obraza obrijan, pa i isti nos možda brije, jer se tako čudnovato svijetli i znoji. Ili mu pak svjetlo podavaju krupne naočale, a znoj postaje od tereta njihova? Nikada nije narav stvorila većega protuslovlja nego što je taj čovjek prema gospodinu fiškalu. (10)

²³ Kovačić, A., *Fiškal*, Mladost, Zagreb, 1978. str. 9

Na početku romana opisuje fiškala i njegovog pisara Dugana, dehumanizirane u svojoj vanjštini, ali kroz cijeli roman, zapravo su to dva jedina lika koji nisu pod izravnim udarcem Kovačićevih stekliških oštrica, niti su predstavnici političkih protivnika, niti su mu staleškim podrijetlom daleki. Slijede izvanredni opisi prirode i ostalih likova koje čitatelj može osjetiti prisutnima.

Potajice i neopaženo sa strane proždiraše očima fiškala i Jelenu dvoje čudnovatih ljudi. Jedno od njih bijaše muškarac dug, mršav i zgrbljen, a brada sinja, nečista i progrušala i sjedinom prikrivala mu obrazinu. Izlizani, dugački kaput kano da bijaše prilijepljen na njegove goleme kosti. Uz ovu ljudeskaru stisnulo se ispod ruke mu žensko lice, također mršavo, dok lične crte, premda razrovane i razorene, odavahu nekadanju ljepotu svoju, kano kada gledaš razvaline palače na kojoj odmah prepoznaješ prošli sjaj. (203)

Bijaše tih, vedar i topal proljetni dan. Iz nedaleke šume razlijegaše se pjevanje ptica u nebrojeno mnogo glasova, tako da je to pjevanje sačinjavalo sada neki zajednički šumor, sada neki neopredijeljeni žamor i cvrkut. Najednom bi sve uminulo, prestalo. Tek bi čuo muhu zujalicu u najbližoj travi gdje lijeće i siše preostalu rosu koju još ne nađoše topli sunčani traci u njezinoj skrovnosti... A prodiralo bi ti do uha i strujanje potočića iz blizine, komu da se primakneš, rekao bi da se razgovara sa sitnom dječicom, svojim bjelukastim, modrastim i žutkastim kamenčićima, kojima blagodušno i kano njegovom mlađahne majčice ispire drobno, ubavo lice... Uzdigne li ti se duša i od toga, opet te zaokupi stoglasno pjevanje ptica, a iza toga slijedi nešto novo, nešto mlado, ugodno, iznenađujuće... Sve je to u pomlađenoj naravi tako žustro, tako milo, tako tajanstveno, tako šareno... ti sada kano da sve razumiješ, sve znaš, a sada ti je opet sve zaogrnuo koprenom, a u tebe nema jakosti, ni smjelosti, ni pouzdanja samoga u sebe da koprenu odigneš... (65)

Kovačić se u opisima prirode služi elementima koji na čitatelja ostavljaju dojam mekoće, nježnosti, muzikalnosti raspoloženja, tipično i za romantizam. Ti opisi pejzaža zasnovani na paralelizmu prirode i čovjeka uvode čitatelja u poglavlje s ljubavnim domjenkom, ali emocionalno raspoloženje koje stvara Kovačić bit će prekinuto humorističkim razgovorom Mate i Miška, dvaju studenata. Pomislilo bi se da nakon tog izvrsnog opisa, koji je neka vrsta emocionalne pripreve, slijedi ljubavni ukras u romantičarskom tonu, no, taj opis strši osamljeno. (Flaker 1968: 297)

U liku Jakoba Kovačić je, može se reći, dao svoj autoportret: odredio mu je istu - odvjetničku - profesiju, ali se sličnosti otkrivaju i u opisima nekih konkretnih naravnih osobina, ali i misli o ilirizmu i ilirskoj poeziji:

Podgorski joj se pričini puka negacija svega što ilirci obožavaju, na čemu grade stranku, budućnost. No u njegovoj negaciji ima prave istine, ima pozitiviteta. Jedan od mladića pričini joj se kano matematiku kod jednadžbe plus. Ta olinja je Vilko. Drugi joj se pričini minus. To je Podgorski. Više i manje ili bolje reći: suviše i premalo. Što je u Vilka bilo previše čuvstava, žara, poleta do pretjeranosti, to je u Podgorskoga bilo svega premalo; dapače kano da u njega bijaše srce pustara bez života, bez cvijeća i topline, bez zraka i svjetla; a duša nekakva praznina kojom se samo razlijevala jeka ironije i gorkoga smijeha...(47)

Ja osuđujem ilirstvo jer sam Hrvat, jer ne ljubim tlapnja, jer se ilirstvo protivi biću moga naroda i jer hoću da svojom glavom mislim. Ilirci misle tuđim glavama, pa i isti moj poštovani Krapinac Ljudevit Gaj! (25)

To je pljeva u kojoj nema zrnja. Lijepi srokovi nijesu poezija. A kada se govori o duši, o srcu u tim pjesmama, to su fraze. (43)

Uzimajući u obzir i sudbinu Podgorskog, koji završava u ludilu, Kovačić kao da kroz njega depresivno i tiho predosjeća i sluti svoj tragični završetak.

Šicel navodi da je Kovačić zaista bio jako povezan s rodnim mjestom i da je znao uočiti promjene što su se tada zbivale u Hrvatskoj. Najuvjerljiviji primjer za to jest citat iz njegovog prvog romana *Baruničina ljubav*:

Lijepo i milo moje Zagorje! Opet dišem slobodnim, razdraganim duhom u tvojih vinorodnih brdinah. Vlastelinski dvorovi sve su rjeđi i rjeđi na tvojih brdinah; gospodske djece ponestaje, da se voziču ljenčariti u velike gradove i učiti kako treba postati odmetnikom svoje domovine! ²⁴

U ovome se zaista može uočiti Kovačićeva hvala sela i emocije koje se javljaju dok boravi u Zagorju, ali i negativne emocije koje gaji prema gradu, koje će postati tematskom okosnicom njegovih budućih romana.

Sunce nagibalo k zapadu. Zlatni su njegovi traci prišli u sjajnoj maglici zagorskim brežuljcima i cjelivali taj lijepi kraj. U daljini čuješ glas pastira. Odněkuda kao da lelija zrakom pjesma muškaračkih grla, pomiješana s tankim ženskim glasovima. Nedjelja je, pa seljak provodi vesele časove, časove odmora i svoje jedine zabave pri čaši vinca u seoskoj krčmi. (185)

²⁴ Šicel, M. ,*Vrijeme i prostor*, u Kovačić, Globus, Zagreb, 1984., str. 12-13

Otuda u njegovim romanima i nastaju ogromne razlike između sela i grada, moglo bi se nazvati i autobiografskim odrazom. No, njegove tematske smjernice nisu se kretale samo oko odnosa grad-selo, nego je jedna od važnijih okupacija bio čovjek sa svojim unutarnjim sukobima i reakcijama na vanjske promjene, koje su rezultat zbližavanja gradskog i seoskog, odnosno *prodiranje seljačkog elementa u zatvorenu gradsku sredinu*.²⁵ Kovačić je u svom seljaku vidio zavist i želju za lakim užicima, sve ono zlo koje se krije u dnu duše svakog čovjeka. *Jedanput ipak moramo mi fiškala nasamariti. Jer kada mu se ništa ne donese, onda nisu posli u redu, umah čovjeka otpravi, jer da nije došao od kuće. Juro s crvenom pticom nije otišao u kuhinju nego opet u krčmu. Seljaci se grohotom smijahu...* (12)

No, svojim srcem ostao je uz seljaka i onda kad ga je kudio, ljubeći ga kad mu se rugao, plačući onda kad ga je kleo. (Šicel 1984: 165) *O prizoru što se zbio među fiškalom Podgorskim i groficom Olgom nije nitko doznao ništa. Vjerne slugе bijahu vjernije od pasa. Svoje tajne ne bi ni mjesecu izlajali bili...* (182)

Jedina valjda svijetla točka humora, tj jedino mjesto gdje humor zaista jest onaj životni, obični, sa strahom izgovoren -optimistički- jest scena na početku romana, prirodna, zdrava, seljačka anegdota s crvenim pticama gdje *pet mužeka s jednim jedinim puranom hodočastilo k fiškalu*. (20)

U svome fiškalu, navodi Barac, iznio je Kovačić tip intelektualca seljačkog podrijetla koji svojim fizičkim i umnim sposobnostima stoji iznad pripadnika viših slojeva i koji im na svakom koraku pokazuje svoju nadmoć.

- Niti sam ja mađaron, niti lijepa grofica Olga ilirka- -- nasmija se podmuklo Jakob -- nego ja osuđujem ilirce kao političku ideju, a vi ljubite samo njihove munjevite govore i rado slušate gromke pjesme. (25)

- Izvolite, gospodine pseudogrofe, napolje! Inače bio bih prisiljen dirati pravo svoga gosta. (116)

Kovačić se u *Fiškalu* suprotstavlja poetici zdravog realizma, dakako kao i svi pravaši. Kao čovjek nižeg, seljačkog podrijetla biva ogorčen na društvene diferencijacije te se upravo u druženju sa Starčevićem identificira s njegovim načinom odnošenja na više staleže i prihvaća tezu da književnim djelom treba pokazati i lijepo i ružno, i zlo i dobro, i plemenito i sramotno.

²⁵ Šicel, M., Pregled novije hrvatske književnosti, Matica hrvatska, Zagreb, 1966., str. 88

5.2. Romantizam

Termin fantastika i fantastično *potječe od grčke riječi fantastikos što znači biti sposoban predočavati, tvoriti slike, i fantasia - predodžba, uobrazilja.*²⁶ Kao književni termin pojavljuje se u 18. stoljeću kad i fantastična književnost, ali tijekom 19. stoljeća ima pejorativni prizvuk. Suvremeni teoretičari definiraju fantastiku kao svojstvo tekstova što pripadaju nekim drugim, temeljnim žanrovima. Tekstovi u hrvatskoj književnosti u kojima se pojavljuje fantastika, većinom pripadaju ljubavnim pripovijestima romantičarskog tipa, zapravo koje govore o nesretnim, neuzvraćenim ljubavima, u kojima se pojavljuje tip fatalne, tajanstvene žene (koja je zapravo fikcija). Romantičarska komponenta romana iskazana je u detaljima koji se nižu na neku osnovu, u ovom slučaju na realizam. Prvi takav element vidljiv je u motivu ljubavi i zločina, a on vuče korijene iz mračnog romantizma, iz *noćne strane života*²⁷. Europski mračni romantizam konstitutivna je značajka gotskog romana. Tako i u romanu gdje je naglašena mračna strana ljudske prirode. Najuvjerljiviji lik za to jest romantička femme fatale.

Kovačić je na poseban način u svojim djelima okarakterizirao likove žena. Ona mu je bila neka posebna opsesija, iako cijelo njegovo djelo u sebi nosi trag težine i tragedije, crnila i žučljivosti te zbog toga ne stvara niti jedan sasvim pozitivan lik. Likovi žena u njegovim djelima predstavljaju dobar dio njegovog temperamenta, ali imaju i unaprijed određenu funkciju. U njegovo su vrijeme Sacher-Masochove novele bile prevedene i tiskane pod nazivom *Okrutne žene*, te je vrlo vjerojatno da su te novele izvršile određeni utjecaj na Kovačićeva oblikovanja lijepih i zlokobnih žena u djelima. (Mihanović-Salopek 2004: 350) Od velike je važnosti takav lik žene u Kovačićevim romanima, jer je upravo ona ta koja radnji daje dinamičnost i povezuje radnju u određenoj mjeri, a tim više što je takva žena, kao što primjećuje Šicel, *simbol sudbina glavnih junaka, njihov udes i fatum*²⁸. Takav lik u romanu Fiškal jest lik Elvire. Ona ima sve karakteristike fatalne žene: stvara situacijsku napetost, privlači muškarce jer ona je spoj nečeg lijepog i tajanstvenog te kobnog i prijetećeg, nije joj suđena uzvraćena strastvena ljubav niti ispunjenje želja, kad joj se planovi izjalove - poseže za osvetom, najčešće u obliku otrova tj. ubojstva, biva uspoređivana sa zmijom. Simbol zmije kao kršćanskog simbola zla često se veže uz fatalne žene, a u djelu se spominje jer tim *nizom detalja i aluzijama pripovjedač daje jasno do znanja da je posrijedi prava inkarnacija zla* (Nemec, 1995: 65).

²⁶ Pogačnik, J., *Fantastična proza Rikarda Jorgovanića u Dani Hvarškoga kazališta : Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu, Vol.25 No.1 Travanj 1999.*, str. 341

²⁷ Bobinac, M., *Uvod u romantizam*, Leykam international d.o.o., Zagreb, 2012., str. 209

²⁸ Šicel, M., *Pisci i kritičari*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2003., str. 120

Kod prvog susreta fatalna žena utječe na glavnog junaka kao krvnik na svoju žrtvu te susret redovito dobiva karakter usuda, čime se anticipiraju budući događaji. (Nemec, 1995: 65).

Netko pokuca, i uniđe u sobu krasna gospođa. Stas joj bijaše vitak. Grudi jake i visoke. Lice bijelo, fino i puno. Kosa bujna i mekana kao svila, crna joj boja prelijevala se poput barsuna na suncu. Ramena i bokovi bijahu joj dražesno zaobljeni. (123)

Ona mu pruži mekanu ručicu i sjedne na divan, a male noške kano da su joj nehotice ispuzle ispod odijela. (123)

Njegovo oko paslo se neobičnom požudom na lijepom udovičinom tijelu. (124)

Za udovicu Elviru ne bijaše ništa novo gledati svoje žrtve kako im mozak kipi što dulje pasu oči na njezinu raskošnom tijelu. (125)

U njoj se najprije pojavi neka ozlojeđenost. Priličila je zavisti i čudnoj vrsti ljubomornosti. (136)

Uz ovu ljudekaru stisnulo se ispod ruke mu žensko lice, također mršavo, dok lične crte, premda razrovane i razorene, odavahu nekadanju ljepotu svoju, kano kada gledaš razvaline palače na kojoj odmah prepoznaješ prošli sjaj. (203)

Drugarica Lacina bijaše poznata nekada dražesna udovica Elvira. S padanjem njezine ljepote uzastopce je slijedila i praznina kese. Na licu njezinu stadoše se pomaljati jesenski dani ljudskoga života, a strasti, taj žar vrućega ljeta - mladačkoga života - razvorale pukotinama po obrazu kano kada gledaš duboka korita davno presahlih rijeka . . . (209)

Elvira se vratila u Krapinu. Već u seljačkim kućama blizu mjesta raspitala se potanko o stanju u kući fiškalovoj. Za nuždu je znala toliko jezika da je u njemu saznala što je tražila. Nabori njezina istrošena lica kano da se umnožaje. Neka stalna, paklena osnova plamtjela je u njezinim očima, iz kojih si čitao neopisivu zlobu, crnu mržnju i grdnu osvetljivost. (213)

Čitav pako sijevne iz Elvirina oka. Stignu njime naokolo poput krvožedna tigra, nešto ispusti iz sitne kutijice u obližnju čašu. I sve se opet umiri...

A Elvira? Rđa je otputovala dalje, da nađe gvožđe . . . (224)

U Kovačića romantičarski pripovjedni inventar je vrlo raznovrstan: posezanje za trivijalnim motivima, snovi, preljubi, prevare, osveta, pisma, nerazjašnjena i tajnovita djetinjstva itd. (Pogačnik 1999: 342)

I gospodin Laca počne žarkim cjelovima gušiti frajlu Karolinu, zatim je obujmi okolo tijela, digne poput pera iznad poda i ponese na divan. (61)

Podgorski stade cjelivati Karolinu... - Ah, Podgorski, pustite... nije lijepo... - Strašna samoća! - dahnu fiškal, a svijeća se utrnula od toga žestokog daha... - ... nije lijepo... (183)

Podgorski spremio se na put u Krapinu, u svoju pisarnu. Karolina pak na put da nosi grofu Laci novce... Oboje puštahu ljetnikovac gluhonijemomu pazikući. Šutjeli su i ne usudivši se jedno drugomu pogledati u lice.

Ljetnikovac opustio, Podgorski, kano štitnik ženskog djeteta, imenom Jelene dao je vinograd s ljetnikovcem nekakvom Štajercu u najam. Ali Štajerac hitro napusti udoban stan jer da noću lupa po ljetnikovcu nekakva sablast, utvara, crna žena, šta li... A po narodu stale kolati priče o tom ljetnikovcu, da te srsi prolazahu. (187)

I bajanje puka raslo je sve više i više... Seljaci, vazda praznovjerju skloni, kazivahu staru bajku da je ono bila nekakva utvara, Židovkinja. A Židovi da piju kršćansku krv, jer da ih ova krijepi i podržaje u životu. Da je ispila poput more krv nevinoj djevojci i da će sada putovati od grada do grada, od mjesta do mjesta. A Židovi će hrliti k njoj i sisati iz njezinih sisa nevinu krv kršćanske djevojke... (219)

Usnuo je s osmijehom na ustima. Ali u snu ga opet saletješe crvene ptice, doktor Laca, dvoboj, malum omen kao neko posebno crno nejasno biće, i isti adlatus Dugan nalazio se u toj zlokobnoj smjesi. (198)

Uzmi hartiju i papir - nastavi ona - i javi svomu ocu da se ženiš i da ćeš za koji dan doći sa ženom u svoj rodni kraj! Ele, nije lijepo da si uz mene zaboravio na svoga oca... - ona će slatkim ukorom. - Po listu koji ćeš pisati ocu o svojoj ženidbi sudit ću mjeru tvoje ljubavi kojom me ljubiš... Rob je pisao. Dugo pisao - udovica pročitala i bila zadovoljna. Ovaj list, kako već znamo, prekinuo je svaku svezu mišljenja Olgina na Jakoba Podgorskoga. Doktor Laca nije se zaman uzdao u svoju dobru prijateljicu Elviru da će mu želju ispuniti... (159)

Laca pripremi potrebne stvari, a fiškal se lati pera. Pisao je hitro i dosta dugo. Na naborima njegova čela pomolile se sitne kapljice. - Trebao bih svjedoke - dahnu on kada je dogotovio pismo. - Sada ih pri ruci nemamo. Mislim da će uz moje priznanje i naknadno biti valjani - sumornom hladnoćom odvratila Laca. Iza toga je pročitao fiškal pismo. Potpisaše ga. On, novi skrbnik, spravio je to pismo. (186)

5.3. Naturalizam

Nemec uočava da su jaki satirički akcenti, žučljiv ton i iskrivljene slike prirode i ljudi novost u romanu, a da su vanjski opisi likova rađeni u izobličenoj, dehumaniziranoj perspektivi. Kao primjer navodi vanjštinu Jakoba Podgorskog, u čijem opisu dominira animalnost i disproporcionalnost i koja je opisana tehnikom *estetike ružnoga*, s namjerom da kod čitatelja odmah izazove *efekt moralne odbojnosti*²⁹ prema Jakobu.

Nizak je on i okrugao. Debela glava na kratkom ugojenom vratu lijeno se miče, a to micanje gospodina fiškala i muke stoji, jer kada god makne glavom, mora od srca i teško uzdahnuti. Kosa mu je kratka i suviše ostrižena, a bijela kano snijeg, dok mu je lice od tri podbratka, brci debeli, kratki, zašiljeni i crnom bojom namazani. Međutim, u govoru i u kretanju njegovu nema ništa osobito. Dvoje stanje redovno je u njega: ili je ljut, ili je dobre volje. Kada je ljut, neprestano puše i kriješti tankim glasom poput papige. Kada je dobre volje, uvijek mu iz grla prodire neki tanki smijeh koji kano da dolazi iz velikih šupljina debeloga trbuha a sličan je nekomu sitnomu rzanju te stoji u nesuglasju s govorom, pa možda upravo uslijed ovoga čudnoga tajnoga rzanja valja gospodinu fiškalu široko raskretati usta kada govori, što ga opet nemalo truda stoji. (9, 10)

A zatim slijedi opis fiškalova pisara Dugan. I jedan i drugi predstavljeni su kao iskrivljene slike prirode, dehumanizirane već u svojoj vanjštini.

U prvu sobu stupi dug čovjek kano žrt. Tanke noge, još dulje tijelo, glava malena, okrugla i plješiva, nasadena na vratu koji bi mogla i roda pozajmiti od njega. Iz lica mu štrlje iza uha odugi, žuti zalisci, dok mu je ostali dio obraza obrijan, pa i isti nos možda brije, jer se tako čudnovato svijetli i znoji. Ili mu pak svjetlo podavaju krupne naočale, a znoj postaje od tereta njihova? Nikada nije narav stvorila većega protuslovlja nego što je taj čovjek prema gospodinu fiškalu. (10)

Laca navali u sobu svoje ljubovce podbuhla, uvehla lica i zakrvavljenih očiju. (181)

Na tim crtama drhtalo je nešto bakantično, pomiješano sa žučljivom zlobom i odurnim pregaranjem . . . (203)

U bolnici zagrebačkih milosrdnika leži gola duša bez sreće. Iz trupa joj zaudara nepodnošljiv smrad. (223)

²⁹ Nemec, K., *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. stoljeća*, Znanje, 1995., str. 171

Tipično za naturalizam jest i prikaz masovnih scena, gdje se gubi duša svakog od pojedinaca i na površinu dolazi instinkt gomile, gonjen animalnošću bića. Doduše primjer iz romana jest eufemiziran, pomalo komičan, ali gnjev Jakobovih neprijatelja se ne smanjuje.

S brijega u dolinu ganjala se rulja mladića. Dakako, da, pođimo dalje - potvrde drugi.

I poletješe naprijed. Četovođa se osupne. - Eno ga na klupi zadubena - šapne družbi. - Hura! - krokne umah naprijed matematik. - Čemu šaptati? Eno ga! - vikne glasno. Tko neće poznati glasovitoga krapinskoga raka kako sa žabama mudruje kraj vode... Podgorski okrene glavom prema četi koja je dolazila, upirući u nju oštre i nepomične oči neopisivom radoznalošću. (...)O, pa mi se damo jošte vrijeđati! Balada! Junaci! - i on se zaleti sa štapom na Podorskoga. Ali iznenada okrenu se list, kano kad pade šaka na oko. (82)

Krv se prikazuje kao nešto normalno i naravno opet prouzrokovano animalnošću unutar samoga bića.

Lacu poli po obrazu mraz, a oči mu se zališe krvlju. U tom se hipu obori na Podgorskoga kano da je pobjesnio. Podgorski se sili silom odrvao sa dva udarca. Pratioci Lacini rastave ih, a na pozorištu pokaže se komičan prizor. Doktoru Laci teče iz nosa krv kano da si otčepio vrelo. Podgorskomu su istrgnuta oba rukava od kaputa i košulje, i zabijeljela se gola ramena.(117)

6. Zaključak

U razdoblju hrvatskoga realizma piscima se mogu uputiti različite zamjerke, ali neosporna je činjenica da se upravo tada otvara prozor prema Europi i europskim literarnim strujanjima te da je baš taj period dao stvaraoce koji su mogli izdržati i najjače literarne kriterije. Jedan od takvih bio je i Ante Kovačić.

Antun Gustav Matoš izrekao je o Kovačiću sjajan aforizam: *Većina pisaca živi od literature, a od Kovačića žive literature.*, i zaista sav je svoj vulkanski temperament i silne doživljaje u životu pretočio na papir, u jedinstvenu građu svojih djela. Hrvatsko zagorje oslikavalo se u njegovim djelima isto kao što je Slavonija reprezentirana u djelima Josipa Kozarca ili što su Senj, Istra i Primorje vezani za Novaka i Kumičića. Ovime se govori da, poznavajući djela svakog od navedenih pisaca, zapravo nije bilo bitno dolaze li sa hrvatskog sjevera ili juga, problematika ostaje ista. Nametali su im se slični problemi te su se tadašnje interesne linije presijecale u istoj točki. Naravno, Kovačićevo cjelokupno djelo - poezija, feljtoni, pripovijetke i romani rezultat su osebujnog talenta i tadašnja društvena problematika specifični umjetnički izraz dobiva u Kovačićevim djelima. Teme odnosa selo-grad, feudalci-građani-seljaci, stranci-domaći nisu bile Kovačićev prioritet. U središtu njegova stvaralaštva, što se tiče romana bio je čovjek sa svojim unutarnjim sukobima i reakcijama na promjene koje se zbivaju u njemu samomu prouzrokovane upravo zbližavanjem tih odnosa, dakle zbližavanjem seoskog i gradskog, stranog i domaćeg. Sve svoje političke misli i vizije o savršenoj, homogenoj Hrvatskoj iznio je kroz lik Podgorskoga. U *Fiškalu* Kovačić uspijeva tako vjerno prikazati sliku Hrvatskog zagorja, ali s izuzetnom ironijom i groteskom prema ilircima, Nijemcima i Mađarima. Obilježje je njegovih romana i pripovijedaka ispreplitanje različitih stilskih formacija pa je to slučaj i u ovom romanu. Roman *Fiškal* ne prati konvencije realističkog romana, analizom fabularnog sloja mogu se pronaći karakteristični postupci realizma i naturalizma, ali i epizode trivijalne književnosti. On tako vješto pravi strukturu od realizma, detalje i ukrase od romantizma i naturalizma. U dijelovima gdje Kovačić superiorno oči u oči stavlja scene iskrenog humora s onim pokvarenim, gadljivim, odvratnim ili kada pronicljivi seljački puk sučeljava sa stranim građanskim i aristokratskim svijetom, izlazi kao pobjednik. Toliko je originalan, izvanredan u opažanju detalja u ponašanju seljaka i njihovih reagiranja na životne situacije, zaista zaslužuje mjesto heroja realizma u hrvatskoj književnosti. Ne smije se zanemariti činjenica odrastanja u siromaštvu i život u društveno-politički teškim vremenima. Upravo zbog toga Kovačićevi likovi u čitatelja izazivaju divljenje, a neki ostaju nezaboravni i nedjeljivi od sadržaja djela. U njegovom radu karakteristične su dvije osnovne skupine likova, jednu stranu čine obični ljudi,

sudionici uhodanog života, koji prate rutinu, a s druge strane to su čudaci neukrotiva duha, skloni nesvakidašnjim situacijama. Iako su brojni razlozi zašto je *Fiškal* zaista nešto dragocjeno u hrvatskoj književnosti, u nekakvom poretku i kvaliteti slovi za uvod u nešto još bolje, a to je Kovačićev roman *U registraturi*.

U to je vrijeme bilo nemoguće politiku ostaviti izvan književnosti jer je ona bila neizostavan dio svakog dijela ljudskog života. Kovačić je upravo u svojim djelima vidio priliku za predstavljanje svojih političkih ideja. Bio je, kao što je već rečeno, pravaški orijentiran, stekliš te je takve ideje i iznosio. Bez ikakvog uljepšavanja, britko i sasvim jasno ukazivao je probleme tadašnje društveno-političke situacije Hrvatske.

Kovačiću se uvijek iznova treba vraćati jer ga njegova pučka osnova stila, parodijsko umijeće i sposobnost stvaranja groteske čine modernim i uvijek nam ima što reći. Kako bi rekao Matoš, Kovačić je za svoje vrijeme rođen čak 50 godina prerano.

7. Literatura

1. Bobinac, Marijan. 2012. Uvod u romantizam. Zagreb. Leykam international, d. o. o.
2. Pogačnik, Jagna. Fantastična proza Rikarda Jorgovanića. 1999. Dani Hvarškoga kazališta : Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu, Vol.25 No.1 Travanj
3. Donat, Branimir. 1972. Unutarnji rukopis. Zagreb : Nakladni zavod Matice hrvatske
4. Flaker, Aleksandar. 1968. Ante Kovačić i ruska književnost. Književne poredbe. Jugoslavenski pisci (Jozo Laušić) Zagreb: Naprijed
5. Flaker, Aleksandar. 1976. Stilske formacije. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber
6. Frangeš, Ivo. 1987. Povijest hrvatske književnosti. Zagreb-Ljubljana: Nakladni zavod Matice hrvatske - Cankarjeva založba
7. Frangeš, Ivo. 1999. [i.e. 2000]. Modernost Ante Kovačića. // Zaprešićki godišnjak.9
8. Jelčić, Dubravko. 1971. Ante Kovačić: U registraturi. Majstori realističkog pripovijedanja (Branko Brajenović). Zagreb: Školska knjiga
9. Jelčić, Dubravko. 2004. Povijest hrvatske književnosti (Tisućljeće od Basčanske ploče do postmoderne). Zagreb, Naklada Pavičić
10. Kovačić, Ante. 1978. Fiškal. Hrvatski roman (Zvonimir Majdak). Zagreb: Mladost
11. Maštrović, Tihomil. 2009. Čudaci neurotiva duha. Croatica et Slavica Iadertina. Zadar
12. Maštrović, Tihomil. 2004. Pripovijesti (pripovjedački i dramski fragmenti). Izabrana djela Ante Kovačića (Miroslav Šicel) Zagreb: Dom i svijet
13. Mihanović-Salopek, Hrvojka. 2004. Pogovor. Izabrana djela Ante Kovačića (Miroslav Šicel) Zagreb: Dom i svijet
14. Nemeč, Krešimir. 1994. Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. stoljeća, Zagreb, Znanje
15. Nemeč, Krešimir. 2009. Razdoblje protorealizma i realizma u hrvatskoj književnosti. Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (Mislav Ježić) Zagreb. HAZU:Školska knjiga
16. Perić, Ivo. 2002. Hrvatska državotvorna misao u XIX. i XX.stoljeću. Zagreb: Dom i svijet
17. Primorac, Strahimir. 2003. Zvezdani pepeo. Biseri hrvatske književnosti. Zagreb: Mozaik knjiga
18. Prosperov Novak, Slobodan. 2004. *Povijest hrvatske književnosti, Između Pešte, Beča i Beograda*, Split: Marjan tisak
19. Šicel, Miroslav. 2004. Povijest hrvatske književnosti XIX. stoljeća. Zagreb: Naklada Ljevak

20. Šicel, Miroslav. 2003. Pisici i kritičari. Studije i eseji iz hrvatske književnosti. Zagreb: Naklada Ljevak
21. Šicel, Miroslav. 1966. Pregled novije hrvatske književnosti. Zagreb: Matica hrvatska
22. Šicel, Miroslav. 1984. Kovačić. Zageb, Globus
23. Tomasović, Mirko. 1998. Razdoblje romantizma u hrvatskoj književnosti. Dani hvarskog kazališta, 24
24. <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> svibanj, 2017 Hrvatski jezični portal

8. Životopis

Zovem se Katarina Pejić, rođena sam 15. lipnja 1991. godine u Zagrebu. Osnovnu školu pohađala sam u Oštroj Luci (Orašje, BiH) od 1998. do 2006., a opću gimnaziju završila sam u Orašju od 2006. do 2010. godine. Na Filozofski fakultet u Osijeku upisala sam se 2011. godine, na studij Hrvatskog jezika i književnosti i Njemačkog jezika i književnosti. Od stranih jezika govorim njemački, razina engleskog jezika B1-B2. Sklona sam timskom radu, brzu prilagodbu multikulturnom okruženju stekla sam tijekom studiranja, odgovorna sam, komunikativna, otvorena, ljubazna i odgovorna, a što se tiče organizacijskih vještina sposobna sam organizirati, planirati i izvoditi nastavne sate. U digitalnoj kompetenciji samostalna sam korisnica stvaranja sadržaja, obrade informacija, komunikacije i rješavanja problema.